

ÇAĞATAYÇA +(X)mtUl YAPIM EKİ HAKKINDA

Éva KINCSES-NAGY*

Özet

İlk olarak 14.yy.'da yazılan eserde geçmekte olan +(X)mtUl yapım eki, genellikle renk adlarına getirilen, türediği adın temsil ettiği renge yakın, ancak ondan daha hafif derecede bir özellik belirten küçültme-azaltma işlevli bir ektir. Makale ekin kökeniyle ilgili şimdiye dek yapılmış önerileri sıralayıp değerlendirdikten sonra yeni bir öneri sunuyor.

Anahtar sözcükler: +(X)mtUl yapım eki, etimoloji, Moğolca-Türkçe dil ilişkisi

ON +(X)mtUl DERIVATIONAL AFFIX IN CHAGATAI LANGUAGE

Abstract

The paper deals with the origin of the suffix +(X)mtUl which was first attested in the 14th century. It is generally added to colour names, although not exclusively, with a diminutive function describing a lighter tone. The author sums up and evaluates the hypotheses of former scholars according to the history of the suffix and presents a new proposal.

Key words: suffix +(X)mtUl, etymology, Mongolic – Turkic language contact

---

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Hungaroloji Bölümü,
Misafir Öğretim Üyesi.
e-posta: nagyeva@hung.u-szeged.hu

Yalnızca sözcüklerin değil, yapım eklerinin de kendilerine özgü tarihleri vardır. Bu yazıda etimolojisi konusunda düşüncelerimi belirtmek istediğim yapım eki, Eski Türkçe Dönemi olarak adlandırılan Moğol dönemi öncesinde görülmemekte, benim saptamama göre ilk olarak 14.yy.'da yazılan *Nehcü'l-ferādīs* adlı eserde geçmekte ve daha sonraki Çağatayca eser ve sözlüklerde yer almaktadır. Genellikle renk adlarına getirilen +(X)mtUl yapım eki, türediği adın temsil ettiği renge yakın, ancak ondan daha hafif derecede bir özellik belirten küçültme-azaltma işlevli bir ektir. Önce *Abuşka* (Ab), Mirza Mehdi Han'ın *Senglah* (S) ve Şeyh Süleyman Efendi'nin *Lugat-ı Çağatay* (ŞS) sözlüklerinde geçen birkaç sözcüğe dikkat çekmek istiyorum:

agımtul 'akımsı' (S 184v 3; ŞS (*agtımul*); PC 27) < *ak* 'ak'

ekşımtul 'ekşimsi' (ŞS) < *ekşi* 'eksi'

karamtul 'karamsı' (*Nehcü'l-ferādīs* 191; S 17r 22, 271r 12; PC 418; ŞS 120) < *kara* 'kara'

kızımtul 'kırmızımsı' (S 184v 3, 296r 23; PC 448) < *kız 'kırmızı'¹

kökümtül 'mavimsi' (S 184v 3; 308v 16; PC 471; Ab.) < *kök* 'mavi'

sarımtul 'sarımsı' (S 231r 12; PC 335) < *sarı* 'sarı'

yaşımtul 'yeşilimsi' (S 17r 22, 184v 3; 332v 27; ŞS 102; PC 527) < *yaş* 'nemli, taze', metaforik olarak *'yeşil' (Erdal 1991:100).

Bu +(X)mtUl ekini Çağatayca dışında diğer Türk dillerinde de bulmak mümkündür. Laude-Cirtautas'ın (1961) Türk renk adlarından söz ettiği eserinde şu verileri bulabiliriz:

Azerice:

agımtul ~ *agımtıl* 'akımsı' (s. 39),

bozumtul 'grimsi' (s. 87),

gögümtül 'mavimsi' (s. 78),

karamtul 'karamsı' (s. 17),

kırmızımtul 'kırmızımsı' (s. 59),

sarımtul 'sarımsı' (s. 65).

¹ Bu sözcüğün kökü artık yaşamamaktadır, ama rekonstrüksiyonla kanıtlanabilir: *kizil* < *kız 'kırmızı' or *kız-* 'kızıl olmak' (Erdal 1991: 99-100).

Osmanlıca:

kızımtul 'kırmızımsı' (s. 51 n1);

Özbekçe:

âkimtil 'akımsı' (s. 39),

kâramtil 'karamsı' (s. 17),

kökimtil 'mavimsi' (s. 78)

sargimtil (< *sarig+imtil*) 'sarımsı' (s. 65);

Kırgızca:

kızımtal 'kırmızımsı' (s. 59).

Bu örneklere şunları ekleyebiliriz:

Modern Uygurca:

karamtu ve *karamtul* 'karamsı',

karamtukök 'koyu mavi; karamsı mavi' (Najip);

Osmanlıca:

karamtul 'karamsı' (TS IV 2268).

Yapım ekinin kökeniyle ilgili ortaya atılan düşünceleri iki ana grupta toplayabiliriz:

1. Türkologların çoğuna göre bu, Türkçe birleşik bir yapım ekidir. Deny, *Türk Dilbilgisi* adlı kitabında $+(X)mtUl$ ekinin *-mt-* parçasının çeşitli renk adlarında (örn. Osmanlı Türkçesi *karamtik*, *g'öyümtül*; Teleutça *karamtik*; Çağatayca *karamtuk*; Sagayca *kızamtık*, *sarımdık*, *sargımdık*; Tatarca *yeşkildim*, *kızgilt*, *sargilt*, *yeşkilt*; Kırgızca *kızgıldım*) bulunan *-mt-* ve *-lt-* gibi küçültme eki olarak kullanıldığını düşünmektedir (Deny 1921: 326). Gabain açıklama yapmaksızın $+^omtul$ yapım ekini iki ögeye ayırır: $+^om+tul$ (Gabain 1945: 35-36), Laude-Cirtautas (1961) da aynı düşünmektedir. Kononov ekin Özbekçedeki $+imtil$ şeklinden yola çıkarak eki, $+(i)mtir$ 'in varyantı sayar; ekteki $+(i)m$ küçültme eki, *-ti* karşılaştırma işlevli ek ve $+rAk \sim +lAk$ karşılaştırma-küçültme ekinin *-r-* ~ *-l-* parçasıyla aynı olan $-r$.² Ona göre $+mtir \sim +mtul$ ekinin işlevi Özbekçedeki $+i\dot{s}$ ekiyle aynı ve onun dengidir (Kononov 1960: 161).

²Kononov, Räsänen'in morfolojisine dayanarak bu ek parçalarının rekonstrüksiyonunu da sunar: $+im$ küçültme eki < ? $+mik$ (Räsänen 1957: 107); $+ti$

2. İkinci gruptakilere göre ise bu, Moğolca bir yapım ekidir.

2.1. Ramstedt, Çağatayça +(X)mtUl yapım ekinin Moğolcadaki +btUr yapım ekiyle aynı olduğunu düşünmektedir. Ona göre bu yapım eki, Moğolca +bur ~ +bür ~ +bir (örn. *ulabur* ‘kırmızımsı’, *karabur*, *karabir* ‘karamsı’) yapım ekinden türemiştir (Ramstedt 1912: 70). Kotwitz, Ramstedt gibi Moğolca +btUr ve Türkçe +mtll yapım eklerini, temelde aynı saymakla birlikte Moğolca +bur ~ +bür ~ +bir ile ilişkisinin olmadığını düşünür ve eklerin kaynağının Altay dillerinde ortak olan *metü* ‘gibi’ sözcüğü olduğunu belirtir (bkz. Yazılı Moğolca *metü*, Kalmukça *metë*, *betë*) (Kotwitz 1953: 83-84).

2.2. Şçerbak, birçok yerde Çağatayça +(X)mtUl ekinin Moğolcadan kopyalanmış olduğunu yazar. 1997’de yayımlanan *Erken Türk-Moğol Dil İlişkileri* adlı çalışmasında (*Rannie tyurksko-mongol’skie yazıkovie svyazi. VIII-XIV vv.*) bu konuyu da inceler. Büyük bir dikkat ve özenle bu ekin -mtu- parçasının (ve Modern Moğolca +btU yapım ekinin) Orta Moğolcadaki *metü* ilgecinden kaynaklandığını olanak dışı saymaksızın eki, +mtu+l ~ +mtü+l olarak bölümler, ama sondaki l’in açıklamasını yapmaz (Şçerbak 1962: 131, 238; Şçerbak 1997: 225).

Anılan biliminsanları Türk dillerindeki +(X)mtUl ve Moğol dillerindeki +btUl eklerinin bir şekilde bağlantılı olduğu konusunda aynı düşüncededir. Ramstedt ve Kotwicz bu yapım ekinin kökeni konusunda birbirlerine ters düşseler bile her ikisi de eki, Altay dillerinde ortak bir yapım eki, Şçerbak ise Orta Moğolcadan kopyalama olarak niteler ve Moğolca ile Türkçenin yakınlaştığını ileri sürer.

Önce yukarıda özetlenen görüşlerle ilgili düşüncelerimi belirtmek, ardından ise +(X)mtUl ekinin son parçası l ‘nin açıklamasıyla ilgili çözümümü önermek istiyorum.

1. Birleşik bir yapım eki midir?

Böyle geniş gövdeye sahip bir yapım eki için gerçekten bir son ek kümesi olduğu düşünülebilir. Laude-Cirtautas’un Türk dillerindeki renk adlarını incelediği kitabında geçen yapım eki almış renk adlarının çoğunun ekinde -^om- parçasının olması şaşırtıcıdır. Örneğin: Çağatayca *karamtuk*; Şorca, Sağayca *kögümdük*, *sarımzak*; Türkçe *yeşimtirek*, *kızılımturak*, *sarımsı* vb. Ben de ilk önce bir +m yapım eki parçasının ayrılabilir olduğunu düşündüm. Ama Türk dillerinde böyle bir işleve sahip, isimden isim yapan

---

benzerlik eki < *tik = +si < -sig (Räsänen 1957: 110-111); +r < +rAk karşılaştırma-küçültme eki (Kononov 1960: 161).

türetme eki bilinmemektedir. Bazı dilbilgisi kitaplarında isimden isim yapan ekler arasında bir $+(X)m$ ekini bulmak mümkündür, örn. Räsänen 1957: 106; Eckmann 1966: 59; Gabain 1945: 35: *küçüm* ‘güçlü’ < *küç* ‘güç’, *yolum* ‘geçit yeri’ < *yol*, *köczüm* ‘göğüs’ < *köcz*. Gabain’in bu sonuncuyu tekil birinci kişi iyelik eki olarak düşünmesini haklı buluyorum, ama diğer sözcüklerde metnin analizi olmaksızın ekin işlevini tam olarak belirtmek mümkün değildir. Ayrıca bilindiği gibi çekim eklerinden sonra yapım eki gelemez ve öyleyse $+(X)mtUl$ ekimdeki $+m$ ekini iyelik eki olarak düşünemeyiz. $+m$ yapım eki de değildir, çünkü gerek Eski gerekse Orta Türkçede $+m$ isimden isim yapan yapım eki bulunmamaktadır (*bkz.* Erdal 1991; Erdal 2004; Tenişev 1988). Renk adından türetilmiş sözcüklerin yalnızca birkaç tanesinde ^om yapım eki vardır. Örneğin Şorca *pozam* ‘alacakaranlık’ ve Osmanlıca *gögem* ‘yabani erik’. Ama bu örnekler hakkında Laude-Cirtautas’ın tersine benim fikrim bu $+(X)m$ ekinin isimden değil, fiilden isim yapan bir ek olduğudur ($-(X)m$). Varsayımsal olarak böyle bir $+(X)m$ küçültme-azaltma ekinin olduğunu kabul edersek $+(X)mtUl$ yapım ekindeki $+tUl$ parçası hakkında açıklama yapmamız mümkün olmayacaktır.

2. Moğolca bir yapım eki midir?

Öncelikle $+(X)mtUl$ yapım ekinin Yazılı Moğolcadaki *karabtur* ‘karamsı’, *kökebtür* ‘mavimsi’ ve Kalmukçadaki *kök^optr* ‘mavimsi’, *çar^aptr* ‘karamsı’, *ul^uptr* ‘kırmızımsı’ sözcüklerindeki $+btUr$ ekiyle uyumlu olduğunu kabul edersek, ne tür sorunlarla yüzleşmek zorunda olduğumuzu göz önünde bulundurmamız gerekir.

2.1. Türkçe ekteki m ’nin Moğolcadaki b ’ye karşılık olup olmadığı konusu *Mukaddimetü’l-Edeb*’in Moğolca kısmında bulunan *hulāmtur bora morin* ‘kızıl boz at’ deyimindeki (ME 68) $b > m$ ses değişmesine rağmen tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Bu sözcükteki (*hulāmtur*) büyük bir olasılıkla *hula’an* ‘kızıl’ sözcüğünün son $-n$ sesi ve sonekin başındaki b -sesinin büzülmesinden oluşmuş olmalıdır.

2.2. Ek sonundaki $r > l$ ses değişimini de açıklamamız gerekir. Bu değişimin Moğolcada olduğunu düşünebiliriz, çünkü aralarında Kalmukçanın da olduğu bazı Moğol dillerinde seyrek olarak $r > l$ ses değişimine rastlamak mümkündür. Ama Moğolcadaki renk adlarına bakacak olursak hiç birinde ek sonundaki l ’yi göremeyiz. Peki, bu durum Türk dillerinde nasıldır? Özbekçede *kāramtil*, *sargimtil* (< **sarig+imtil*), *kökimtil* sözcüklerinin yanı sıra *ākimtir*, *kāramtir* de bulunmaktadır. Ve Osmanlıcadaki *sarımtırak*, *yeşimtirek* sözcüklerinde aynı $+mtir$ eki bir $+Ak$ küçültme ekiyle türetilmiş olarak bulunmaktadır. Tabii ki bu $+mtIr$ yapım

ekinin Moğolcadan kopyalandığını veya bu dillerde bir eşzamanlı $r \sim l$ ses değişiminin gerçekleştiğini düşünebiliriz. Aslında bazı Türkçe sözcüklerdeki son l sesinin yerinde Moğolcada r sesi bulunmaktadır: Örneğin Eski Türkçe *amul* ‘sakin, ılımlı, barışçıl’ sözcüğünün Moğolcadaki şekli *amur*’dur.

3. +(X)mtUl yapım eki Moğolca *metü* ‘gibi’ sözcüğünün eklenmesiyle mi ortaya çıkmıştır?

Bu durumda aşağıdaki sorular karşımıza çıkar:

3.1. Sözcükten sonek oluşabilir mi?

Tabii ki evet. Buna Eski Türkçe *antag* ‘şöyle, onun gibi’ ($\leq ol \sim an-$ ‘o’ + *teg* ‘gibi’ bkz. Erdal 2004: 133) veya $-DXr$ bildirme ekini ($\leq *turur < tur-$ ‘durmak’) örnek olarak verebiliriz.

3.2. +(X)mtUl ekinin +mtul, +ümtül, +imtü, +umtul, +imtul varyantlarının *metü* sonekenden oluşmasını nasıl açıklayabiliriz?

Kökü ünlü ile biten sözcüklerde, örneğin bir **kara metü*³ şeklinden hareketle üçüncü hecedeki ünlünün kaynaşıp büzülmesiyle **karamtu* sözcüğünün oluşmasını açıklamak mümkündür. Ünsüz ile biten sözcüklerde ise büzülme sonrasında bir göçüşme düşünülebilir. Örneğin **kök metü* > **kökemtü* > **kökümtü*.

3.3. +(X)mtUl ekinin son l parçası nasıl açıklanabilir?

Ne Çağataycada ne de yukarıda sözü geçen diğer Türk dillerinde isimden isim yapan $+l$ eki bulunmaktadır. O zaman ekteki son l nasıl açıklanabilir? Marcel Erdal *Old Turkic Word Formation* adlı kitabında *yengil* ‘hafif’ sözcüğü hakkında şunları yazmıştır: “The Codex Cumanicus has the forms *yeñil* / *yeñül* / *yünül* / *yönül* appears to be the common variant in Middle Turkic. As there is no rounding consonant and as there is no deverbal formative ‘-gil’, it appears that *yengil/yeñil* comes from the phrase *yenig ol*, or perhaps *yen(i)g+i ol* with elided/merged *o*” (Erdal 1991: 217). Başka bir örnekse Kaşgari’nin *tegül* ‘değil’ sözcüğü üzerine yazdığı etimolojidir. Ona göre bu sözcük Arguların dilindeki *dāğ ol* ‘bu değildir’ deyiminden gelir (Dankoff-Kelly I: 300).

+(X)mtul ekinin açıklamasında da bunun gibi bir yol izlenebilir. Örneğin **kara metü ol* ‘bu kara gibidir’ > **karamtu ol* > *karamtul* ‘kara gibi, karamsı’. Eki yalnızca $-tul$ olan üç veriyi gözardı etmek istemem. Bunlar sırasıyla:

³ Karaçay-Balkarcadaki *aq kibik* ‘akımsı’, *qızıl kibik* ‘kırmızımsı’ gibi sözcükler, bu yapının hem biçimsel hem de anlamsal paraleline örnek olarak gösterilebilir.

Çağatayca *kumtul* ‘kum rengi’ (Radloff II 1960: 1051),
Çağatayca *köktül* ‘mavimsi’ (Radloff II 1960: 1229),
Özbekçe (Çağatayca?) *aktul* ‘akımsı’ (Gabain 1945: 36).

kumtul sözcüğü bir **kum metü ol* şeklinden başlayarak büzülme sonrası kısalma ve ünlü kaynaşmasıyla oluşmuştur. *köktül* ve *aktul* sözcüklerinde de **kök metü ol* ve **ak metü ol* deyimlerini başlangıç olarak alabiliriz. *-km-* ses grubu zor telaffuz edildiği için ses göçüşmesi olan *kökemtül* (< **kök metü ol*) ve *akımtul* (< **ak metü ol*) kullanılmakla birlikte bu iki sözcükten *m* sesinin düşmesiyle *köktül* ve *aktul* sözcükleri oluşmuştur.

Sonuç

Türk dillerindeki *+(X)mtul* ekinin Moğolcadan kopyalandığını düşünmekteyim. Ya Moğolca *+btUr* ekinin alıntısı ya Moğolca *metü* sözcüğünün Türkçe *ol* işaret zamiriyle birleşerek ekleşmesinden oluşmuş şeklidir. Eğer yukarıda sözü geçen problemleri çözebilirsek bu konuda eksiksiz bir yargıya varabilmemiz mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

- ATALAY, B. (1970), *Abuşka Lugatı veya Çağatay sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. S. (1996), '*Alî Şîr Nevâyî : Muhâkemetü'l-luğateyn: İki dilin Muhakemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- DANKOFF, R., KELLY, J. (1982-1985), *Maḥmūd al-Kāşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Lugāt at-Turk) I-III*, Harvard University.
- DENY, J. (1921), *Grammaire de la langue Turque (Dialecte osmanlı)*, Paris.
- DOERFER, G. (1963-1975), *Die Türkischen und Mongolischen Elemente im Neupersischen I-IV*, Wiesbaden.
- ECKMANN, J. (1959), "Das Tschagataische", *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden, s. 138-160. (Deny, J. et al. (eds.).
- ECKMANN, J. (1966), *Chagatai Manual*, Bloomington.
- ERDAL, M. (1991), *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden.
- ERDAL, M. (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden.
- GABAİN, A. VON (1945), *Özbekische Grammatik mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis*, Leipzig – Wien.
- GABAİN, A. VON (1974³), *Alttürkische Grammatik*, Wiesbaden.
- LAUDE-CIRTAUTAS, I. (1961), *Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten*, Wiesbaden.
- KONONOV, A. N. (1960), *Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka*, Moskva – Leningrad.
- KOTWICZ, W. (1953), *Studia nad językami altajskimi: Rocznik Orientalistyczny* 16. 1-317.
- KÚNOS, I. (1902), *Šejḫ Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch*, Budapest.
- MAHMŪD İBN 'ALĪ AL-SARAYĪ, *Nehcü'l-ferādīs. Uştmahlarning açuq yolu. Cennetlerin açık yolu*. (tıpkıbasım ve çevriyazı: János Eckmann, Yayınlayanlar: Semih Tezcan, Hamza Zülfikar, Ankara 1995.)
- ME = POPPE 1938/1971.
- PC = PAVET DE COURTEILLE, A. (1870), *Dictionnaire Turk-Oriental*, Paris.
- POPPE, N. (1938/1971), *Mongol'skij slovar' Muqaddimat al-Adab I-II*, Moskva – Leningrad.

- R = RADLOFF, W. (1960^{FEP}), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte. (Opyt slovarja tjurkskih narečij) I-IV*, Pritsak, O. (intr.) Gravenhage.
- RAMSTEDT, G. J. (1935), *Kalmükisches Wörterbuch*,. Helsinki.
- RAMSTEDT, G. J. (1912), *Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen: JSFOu 28/3*, s. 1-86.
- RAMSTEDT, G. J. (1952), *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, Formenlehre*, Aalto, P. (ed.) Helsinki.
- RÄSÄNEN M. (1957), *Materialen zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Helsinki.
- SCHÖNIG, C. (2000), *Mongolische Lehnwörter im Westghusischen*, Wiesbaden.
- ŞÇERBAK, A. M. (1962), *Grammatika Starouzbekskogo Yazıka*, Moskva –Leningrad.
- ŞÇERBAK, A. M. (1997), *Rannie Tyurksko-Mongol'skie Yazıkovie Svyazi VIII-XIV vv.*, Sankt-Peterburg.
- TENİŞEV, É. R. (red.) (1988), *Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıko.*, *Morfologija*, Moskva.
- TS (1963-1977): *Tarama Sözlüğü XIII. yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyle I-VIII*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TMEN = DOERFER (1963-1975).
- VÁMBÉRY, Á. (1862), *Abuska Csagatajtörök szógyűjtemény*, Pest.
- VÁMBÉRY, A. (1867), *Čagataische Sprachstudien*, Leipzig.

